

Benda Judit

A csendes háttér

A nők munkalehetőségei a középkori Budán

Az európai középkori kódex-illusztrációkon a nők lényegében minden munkafolyamatban felbukkannak. Elsősorban házimunkát vagy mezei munkát végeznek, háziállatokat etetnek, szőnek, fonnak, de a céhes műhelyekben is megtalálhatóak kisegítő alkalmazottként: asztalos-, szabó-, valamint ötvösműhelyben eladóként. Különös azonban, hogy még a kifejezetten férfimunkának tartott helyeken is láthatóak: építkezésein falat raknak, sírkövet faragnak, vadászaton vadat hajtanak fel, kovácműhelyben vasat izzítanak. Sőt, még az olyan, hasonlóképpen férfiak által „uralt” intellektuális területeken is megjelennek, mint például a kereskedelmi könyvelés, a tanítás és az oltárképfestés. Londonban, Párizsban, Frankfurtban, Kölnben és más nagyvárosokban már a 14. századra teljesen elfogadottá vált, hogy asszonyok is dolgoztak céhes műhelyekben.¹ Elsősorban a ruházati „iparban” volt szükség a munkaerejükre. A gyapjú-, a len- és a selyemfonás, valamint ugyanazon alapanyagokból szövés, a ruhaszabás és varrás, valamint a kiegészítők készítése (kalap, öv, erszény) során részben vagy egészen női céhek alakultak. Emellett a pékműhelyekben, a sörfőzésekben és más műhelyekben is foglalkoztatták őket. Többnyire ugyanazok a szabályok vonatkoztak rájuk, mint a férfiakra:

„1364-ben egy londoni késes felesége, Ágnes megígérte, hogy tanonclányának, Juseminának megtanítja a késkészítés csínját-bínját, eteti és öltözteti őt, és nem veri a lányt. Jusema a maga részéről ígéretet tett, hogy tanoncideje alatt nem megy férjhez, nem kocsmázik, és nem meséli el mestere titkait, valamint nem lop tőle többet, mint hat pennyt évenként.”²

A kiskereskedelem szintén igényelte az asszonyi jelenlétet, annál is inkább, mivel a pult másik oldalán vásárlóként is többnyire nők álltak, ezáltal az üzletmenet gördülékenyebbé és jövedelmezőbbé vált. A mester-férj kézműves termékeit árusító feleség látványa ugyanolyan gyakori volt a középkori városban, mint a kofaké.

A középkori Magyar Királyság városaiban egyszerűbb viszonyok jellemezték a női munka világát. Dominált a hagyományos háziasszonyi szerepkör, mindamelllett egyre gyakrabban megjelentek a „férfihelyettesítő” munkaalkalmak. A soproni, pozsonyi, eperjesi végrendeletek³ szövegeiből hasonló kép bontakozik

¹ Harksen 1976: 24–26; Utrio 1989: 143–145.

² Utrio 1989: 143.

³ Majorossy–Szende (Hg.) 2010, 2014; Házi 1930; Házi 1931.

ki, mint amit majd Budán láthatunk. Az özvegyen maradt asszonyok és lányaik ingatlanokat – lakóházakat, szőlőskerteket és majorságokat – örököltek. Megjelentek azonban az olyan vagyonelemek is, amelyek az elhunyt munkájára utalnak, illetve arra, hogy a családtagok, az özvegyasszonyok tovább folytatták a pénzkereső tevékenységet: a hagyatékokban malom, sütőkemence, fürdőház, üzlethelyiség és mészárszék is található. A műhelyek felszerelésének felsorolásakor olykor még az is kiderült, hogy a feleség egy ideje már maga is részt vett a munkában, hiszen a végrendeletben a félkész darabok befejezését bízta rá a haldokló.⁴

A középkori Buda városkönyvei és a városi tanács által kiállított oklevelek legnagyobb része 1526-ban, egy óriási tűzvész során elpusztult. Így csak az ennek ellenére fennmaradt írásos anyagból dolgozhattunk. Az alábbiakban elsősorban a budai vonatkozású, kiadott történeti forrásokra támaszkodtunk. A képszerűség és érthetővé tételének igénye miatt felhasznált krónikarészletek, versek, színművek azonban már túlnyúlnak a középkori város határain. Buda egyrészt példaértékű, mivel központi helyénél fogva országos viszonylatban is kiemelkedő várossá vált, másrészt viszont a királyi udvar ittléte sok szempontból befolyásolta a város életét. Ebből adódóan a városról már számos tanulmány és elemzés készült. Ehelyütt azonban elsősorban a városban élő nők munkalehetőségei palettáját kívánjuk felvázolni. Mivel a témát vonatkozó leletek híján régészeti szinten teljesen lehetetlen megjeleníteni – a budai nők antropológiai jellemzőitől eltekintve –, ezért röviden azt kíséreljük meg összefoglalni, hogy a súlyos pusztulások ellenére ránk maradt, rendkívül töredékes írásos anyag milyen képet tár elénk a középkori asszonyok munkában eltöltött éveiről, illetve milyen jellegű munkák kapcsán bukkan elő a nők alakja a 13. század hetvenes éveitől a 16. század közepéig áttekintett forrásokban.

ANTROPOLÓGIAI HÁTTÉR

A Budán feltárt középkori temetők embertani vizsgálatai⁵ meglehetősen egységes képet mutatnak. A nők középmagas termetűek voltak, ami átlagosan 160 cm körüli magasságra tehető. Amelyik leánygyermek megérte a 10 éves kort, az nagy eséllyel életben is maradt 40–60 éves koráig. A legmagasabb halálozási arány a 25–45 év közötti nőket sújtotta, és az idős kort már csak nagyon kevesen éltek meg. Az okiratokban gyakran felbukkanó özvegyasszonyok ezek szerint a mai fiatal felnőttek számító korosztályból kerültek ki. A csontok vizsgálata városias életmódot élő népességről számol be: gyakoriak a (gyógyult) végtagtörések, amelyek háztartási balesetekről tanúskodnak. Igen jellemző a csontritkulás és a fogszuvasodás is. A szuvas fogak a 14–15. században megjelenő cukor szélesebb körű használatát mutatják. A sok gyaloglás és a fizikai munka-

⁴ Szende 1999: 304–311; Szende 2004: 116–128.

⁵ Bernert[1995]; Bernert 2015: 95–97.

végzés szintén meglátszik a vázakon: a sarokcsontok, a térdkalácsok és a gerincoszlopok nagy igénybevételről árulkodnak. Az ízületi gyulladások nyomai is ennek, valamint a forrásokban gyakran emlegetett betegségeknek, a köszvénynek a tünetei lehetnek. A fertőző betegségek közül elsősorban a tüdőtuberkolózis, valamint a 16. század legelején elterjedő szifilisz⁶ nyomai látszódnak a csontokon. A források ezeken kívül még influenzáról, tüdőgyulladásról és krónikus hasmenésről is szólnak.

A városban lakó nők otthon bizonyára már gyerekkorukban rendszeresen besegítettek a házimunkába. 14–20 éves koruk között mentek férjhez, és ha nem az első gyerekük születésekor kialakult „gyermekági lázban” haltak meg, akkor a második vagy a harmadik világra jöttekor végzett velük a kór. Ha ezt is túléltek, akkor nagy eséllyel kaptak el egyszerű fertőző betegségeket, amelyeket akkoriban még nem lehetett gyógyítani. Aki elérte a 40 éves kort, már igen szerencsésnek volt mondható.⁷ A megözvegyült nők pedig igyekeztek minél hamarabb újra férjhez menni, hogy az átmeneti létbizonytalanságból kikerüljenek.

ASSZONYOK A KIRÁLYNÉ UDVARÁBAN

Udvarmesternő, udvarhölgyek

Aránylag keveset tudunk a korszak egy különleges női foglalkozásáról, a királynék udvarhölgyeiről. Az ő tevékenységük előszörre nem is tűnik valódi munkának, ám a 15–16. századi udvar életét megismerve mégis annak tartjuk. A ránk maradt királyi számadáskönyvek⁸ meglepő képet tárnak elénk: elemzésük nyomán ugyanis úgy tűnik, hogy nem dolgoztak nők a budai királyi palotában. Ez a kijelentés azonban rögtön némi árnyalásra szorul: a királyi udvarban valóban nem dolgoztak nők,⁹ a királynéi udvarban azonban igen, bár ott is csak nagyon kevesen. Azokban az időszakokban, amikor nem élt királyné a palotában, a női termek többnyire üresen álltak. Ennek kapcsán még egy meglehetősen szélsőséges példa emléke is fennmaradt: a II. Ulászló felesége, Candelei Anna halála utáni évtizedben Bornemissza János budai várnagy felesége, Chapi Ilona egyszerűen beköltözött a királynéi lakosztályba.¹⁰ Eleinte feltehetően Lajos herceg nevelőjeként élt ott, de aztán 1521-ben, még 70 évesen sem akarta elhagyni a helyiségeket, amikor pedig már az új királyné, Habsburg Mária megérkezett Budára.

⁶ http://mult-kor.hu/20090409_szifiliszeket_temettek_a_budai_ispotalyba?print=1 (Bernert Zsolt írása).

⁷ Shahar 2000: 254–255.

⁸ Csánki 1884: 44; Fögel 1913: 72; Fögel 1917. (Fögel József 1917-es munkája egyáltalán nem említ ilyen jellegű adatokat.)

⁹ Ennek részletesebb kifejtését lásd később, a *Szolgálók* című résznél.

¹⁰ Kubinyi 2005: 13; Kerkhoff 2005: 127–128, 137 (20. jegyzet).

1. kép. *Borbála királyné alakja kályhacsem-
pén, 15. század (Budapest Történelmi Múzeum,
Tihanyi Bence felvétele)*

Az udvarhölgyekre vonatkozóan némi információhoz éppen Habsburg Mária udvartartása kapcsán juthatunk, mivel az ő házassága előtti és megözvegyülése utáni udvari rendtartások¹¹ fennmaradtak. Az 1516–1518-as innsbrucki, valamint az 1534–1558 között készült binche-i listák nagyjából egyforma képet mutatnak. A főhercegnői és a régensi udvar 15–20 nóból állt, akiknek vezetője az udvarmesternő volt, őt követték az udvarhölgyek és a kamaráshölgyek, majd a rangsor végén a szolgáló asszonyok és lányok álltak. Ha az élethelyzet megkívánta, akkor bába, dajka és nevelőnő is a csoport részét képezte. Ez utóbbiak, valamint a szolgálók és a mosónők munkájára később még visszatérünk.

Az udvar élén az udvarmesternő állt, ő irányította és szervezte a bentlakók életét. Mária budai udvartartásában korábbi nevelője, Frau von Bailleul viselte ezt a tisztséget; de közvetlen elődje talán éppen a fentebb említett Bornemissza Jánosné lehetett még II. Ulászló idején, aki talán (újra?) szeretett volna udvarmesterné lenni.¹² Az udvarhölgyek napjai szigorú rendben teltek:¹³

a hajnali misehallgatás után megreggeliztek, délelőtt a fiatal lányok dolgoztak és tanultak, majd ebéd után kerti sétát tettek, vadásztak, vagy templomba mentek. Táncolásra és vendégfogadásra csak meghatározott napokon kerülhetett sor. Ez természetesen egy szigorúan nevelt, fiatal lány napirendje volt, amelyet – környezete legnagyobb megbotránkozására – Mária Budán – már királynéként – nagy lendülettel szegett meg. A Mátyás király második felesége, Beatrix királyné számára készült életvezetési szabályzat és Habsburg Mária udvari rendtartásai¹⁴ egy érdekes tényre hívják fel a figyelmet: a királynéi udvarokat szigorúan zárva

¹¹ Kubinyi 2005: 15–16; Réthelyi 2005: 109; Kerkhoff 2005: 127–128; Réthelyi 2007: 1208.

¹² Réthelyi 2007: 1200; Kubinyi 2005: 13.

¹³ Réthelyi 2007: 1210–1212, 1193.

¹⁴ Réthelyi 2007: 1193, 1210.

tartották. Vagyis azok a kiváltságos hölgyek, akik itt élhettek félig-meddig foglyok voltak abban a palotában, amelyet asszonyháznak neveztek.¹⁵ A szigorú őrizet valószínűleg nem volt véletlen, hiszen nem csak az illetlenkedő férfiszemélyzettől, hanem valóságos merényletektől is meg kellett óvni a mindenkori királynét. Budán, a királyi palota déli kisudvara körüli épületek együtteséről feltételezhető, hogy a késő középkorban a királynéi udvar lakóhelye volt, hiszen zárt építészeti jellege miatt megfelelt a fent említett követelményeknek. Ehhez szervesen kapcsolódik a ma gótikus nagyteremnek nevezett boltozatos helyiség, amelynek lefelé pincéje, nyugat felé lépcsőháza, felfelé pedig egy emeleti díszterme volt. A déli és talán a keleti díszkert is a hölgyek számára volt fenntartva, amikor a várban tartózkodtak.

A Habsburg Albert király felesége, Luxemburgi Erzsébet királyné mellett szolgáló egyik udvarhölgy nevét a saját maga által ránk hagyott emlékiratából ismerjük. Kottanner Jánosné,¹⁶ (lánynevén) Wolfram Ilona nemesi származású családba született. Első férje soproni városbíró volt, ennek halála után másodjára egy bécsi polgárhoz ment feleségül. Mátyás király második felesége, Beatrix királyné udvarhölgyei részben olaszok, részben azonban magyarok voltak.¹⁷ Diomede Carafa életvezetési szabályában így inti Beatrixet:

2. kép. Madonna szobor a gótikus szoborleletből, 15. század (Budapest Történelmi Múzeum, Tihanyi Bence felvétele)

¹⁵ A visegrádi felsővár egy részét asszonyháznak nevezték. Valószínű, hogy a budai palota kisudvara körüli épületeknek is ez lehetett a neve, illetve a funkciója, amikor éppen a királynéi udvar lakott benne. Mollay 1979: 8.

¹⁶ Mollay (Hg.) 1979: 69 (Mollay Károly utószava).

¹⁷ Csánki 1884: 80, 84–85. Bővebb és pontosabb fordításban: Réthelyi 2007: 1213–1214.

„Mondj köszönetet a királynak az engedélyért, hogy kicsiny korod óta veled növelkedett olasz udvarhölgyeidet megtarthatod szolgálatodban. Ügyelj azonban, hogy magyar udvarhölgyeiddel békében éljenek.”¹⁸

II. Ulászló király felesége, a francia származású Candelei Anna királyné természetesen francia udvarhölgyeket hozott magával. Közülük kettőnek a neve is ismert: Tiberia és Angelica kisasszonyoké.¹⁹ II. Lajos király felesége, Habsburg Mária királynéi udvarának tagjai ugyanakkor részben a magyar királyi udvar tisztségviselőinek feleségei közül kerültek ki.²⁰ Egyikük, Likerka Lucretia Johanna Vingtarti Horvát Gáspár főétekgő, másikuk, Pemfflinger Katalin Enyigi Török Bálint főkapitány, Ungnád Erzsébet pedig Csáktornyai Ernusz Ferenc kamarás neje volt. Másrészt azonban Mária, a többiekhez hasonló módon, saját főhercegnői udvartartását is hozta magával,²¹ akik többnyire gyermekkorától vele voltak, nevelték, tanították.

Az udvarhölgyek elsősorban a királyné körüli mindennapos teendőket végezhették el: öltöztetés, frizurakészítés, társalkodás. Ezen kívül a varráshoz is érteniük kellett, ahogy Kottanner Jánosnénál olvashatjuk:

„[...] egy szép, nagy miseruha volt ott, valamikor Zsigmond császár köntöse volt, vörös és aranyszínű, s ebből kellett az ifjú király első ruháját kiszabni, és ebből kellett az ifjú király első ruháját varnom, amelyet a szent koronához kellett felvennie. [...] Én készítettem el a kis öltözetet: a kápolnában zárt ajtók mögött titokban kellett megcsinálnom az albát, a palástot, a stólát, a karkötőt és a sarut a lábára.”²²

Egyes udvarhölgyek emellett – férjük révén – részt vettek a királyi udvarral folytatott kereskedelembe, vagyis „udvari szállítókká” váltak. Leonita, Beatrix királyné udvarhölgye²³ például a budai német mészárosok által bonyolított bőrkereskedelemben kapcsolódott be, amikor Polyán László pesti mészárosmestertől 1223 darab marhabőrt vásárolt. Pemfflinger Katalin és Orsolya udvarhölgyeknek családi kapcsolataik révén komolyabb érdekeltségei lehettek az udvar posztófelvásárlásaiban.²⁴

¹⁸ Réthelyi 2007: 1213–1214.

¹⁹ Főgel 1913: 39.

²⁰ Főgel 1917: 26, 55, 57; Kubinyi 2005: 16; Réthelyi 2007: 1207.

²¹ Réthelyi 2007: 1214.

²² Mollay (Hg.) 1979: 41–42.

²³ Benda 2015.

²⁴ Ezt a Pemfflinger család aktív udvari jelenléte alapján feltételezzük. Kubinyi 1964: 372–373; Kubinyi 1967: 253.

Bába, szoptatós dajka, szárazdajka, nevelőnő

Bár eredetileg megpróbáltuk volna szétválasztani a bábák és a dajkák bemutatását, a források azonban olyan gyakran említik együtt őket, hogy végül ezen a helyen is együtt szólunk róluk. Míg a bába a szülés során segédkezett, addig a szoptatós dajka általában olyan asszony volt, akinek saját magának is volt újszülött csecsemője, így szoptatni tudta a rábízott gyermeket. A szárazdajka tulajdonképpen már egyfajta nevelőnőként szolgált egy háztartásban, aki a kisgyermeket ellátta és tanítgatta járni, beszélni.

Budáról néhány – elsősorban királyi szolgálatban álló – gyermeknevelést segítő női személyzetre vonatkozó információ maradt fenn. Ismerjük például II. Ulászló király fia, Lajos budai születésekor segédkező bába nevét, aki a Velencéből származó Armelina volt.²⁵ Sajnos, bár a szülés lebonyolítását tisztességgel elvégezte, az anya – Anna királyné – néhány héttel a szülés után gyermekágyi lázban elhunyt.

A dajka és a bába alakja egyszerre jelenik meg Albert király özvegye, Erzsébet királyné udvarhölgyének, Kottanner Jánosnének a feljegyzésében. Az asszony a királyné udvarában azt a fontos megbízatást kapta, hogy lopja el a királyi koronát Visegrádról. Erre többek között azért volt szükség, mert a királyné állapotos volt és elszánta magát, hogy születendő gyermekét a trónutódlás legalizálása érdekében minél hamarabb megkoronáztatja. Zsigmond király unokája, a későbbi V. László egy héttel a várt idő előtt, Komáromban született 1440-ben:²⁶

„Két tisztas asszony, két özvegy jött hozzá [tudniillik a királynéhez] Budáról. Az egyiket Siebenlindernének hívták, a másiknak Zauzechné volt a neve, s két dajkát hoztak magukkal, az egyik bába volt, a másik dajka, akinek mellével a gyermeket kellett majd táplálnia, és ez a dajka a saját gyermekét is elhozta, ez is fiú volt, mivel a bölcsek úgy vélik, hogy jobb annak az asszonynak a teje, akinek fia van, mint annak, akinek leánya van.”²⁷

Majd a szülésnél felbukkant egy másik bábaasszony is:

„[...] de azért volt nálunk egy bába, ezt Margitnak nevezték, gróf Schaumburg Jánosné küldte nagyságos úrnómnak, s állítólag nagyon jó volt, ami aztán be is igazolódott. [...] Mikor nagyságos úrnómhöz ért [tudniillik a bába], nem tartott félórát, hogy a mindenható Isten ifjú királlyal ajándékozott meg bennünket [...]”²⁸

Tehát a bába baj nélkül, mintegy fél óra alatt levezette a szülést. Pénzbeli fizetéséről itt nem szól a történet, de Margit asszonyt mégis nagy tisztesség érte: az újszülött királyfit Frangepán Bertalan horvát gróffal és Weitzdorf Ferenc

²⁵ Fögel 1913: 95.

²⁶ Mollay (Hg.) 1979: 80.

²⁷ Mollay (Hg.) 1979: 28–29.

²⁸ Mollay (Hg.) 1979: 30–31.

budai plébánossal együtt tarthatta keresztvíz alá, így az özvegy Erzsébet királyné komaasszonya lett.²⁹ A dajkának Héderváry Lőrinc nádor felesége később négy forintot ajándékozott.³⁰

Végül még két rövid életkép a korabeli csecsemőgondozásról:

„Reggel aztán fogtam a szent koronát, nagyon jól bebugyoláltam egy kendőbe, és a bölcsőbe, a szalma közé tettem, mert őnagysága akkor még nem tollakon feküdt, s egy hosszú kanalat is tettem melléje, amivel a gyermekeket szokás szórakoztatni.”³¹
 „Volt nálunk egy kis fiú is, herélt volt, bohócruhába öltöztetve, de mégsem volt bolond. És bár a nemes király nem akart elhallgatni, mégis mihelyt a fiú odajött a bölcsőhöz, és énekelt vagy hárfáját pengette, a nemes király rögtön abbahagyta a sírást.”³²

II. Ulászló feleségének, Candalei Anna királyné lányának, Jagelló Annának is névszerint ismerjük az egyik dajkáját, aki Gallinczer Lénárt budai kereskedő második felesége, Pemfflinger Orsolya volt.³³ A módos budai polgárasszony tehát a szolgálata révén bejáratos volt a királyi udvarba és igen fontos feladatot bízta rá.

A nem sokkal későbbi időszakból egy újabb királynői dajkáról találunk említést a ránk maradt forrásokban, amikor II. Lajos király özvegye, Izabella királyné Budán 1541-ben a szultán kérésére fiát, János Zsigmondot, a törökök óbudai táborába engedte.

„Végül is aranyozott kocsin le is küldötte a királyné a fiát dajkájával és két idősebb matrónával, s a tanácsos urak jártak a kocsi előtt.”³⁴

A kisfiút Petrovics István temesi ispán akarta a császár elé vinni, de heves sírása miatt vissza kellett adnia a dajka kezébe. A tanácskozást követően:

„Előhívták ismét a dajkát a kisfiúval, s a török császár fiaihoz vezették, kik megölelték és megcsókolták a kisfiút, sőt maga a császár is beszélgetett a dajkával.”³⁵

A korabeli szokásoknak megfelelően a budai udvarba érkező Habsburg Mária királyné kíséretével együtt utazott Magyarországra nevelőnője,³⁶ „Frau Perseresserin” (Margarethe von Bailleul) is a lányával együtt. A hölgy, a férje, és valószínűleg a lánya is Mária bizalmi embere volt. Azt is tudjuk, hogy még az

²⁹ Mollay (Hg.) 1979: 33.

³⁰ Mollay (Hg.) 1979: 35.

³¹ Mollay (Hg.) 1979: 55.

³² Mollay (Hg.) 1979: 58.

³³ Kubinyi 1964b: 372; Kubinyi 2005: 15; Réthelyi 2007: 1197.

³⁴ Servitor 1541 [1981]: 77.

³⁵ Servitor 1541 [1981]: 77.

³⁶ Réthelyi 2007: 1200–1201.

egykori dajkájának a lánya, Katharina van Poitiers is a királyné kíséretében volt. Bár a fenti példák csak a királynéi udvartartásban tevékenykedő dajkákról szólnak, nem lehet kizárni, hogy a Budán élő nemesi és módosabb polgári családokban is megjelentek szükség esetén, csak erről sajnos nem maradtak fenn források.

Szolgálók

Mint azt már korábban említettük, a királyi udvar számadáskönyveiben csak férfi szolgálók jelenlétét lehet kimutatni. A ránk maradt források szerint még a hagyományosan női munkáknak tekintett tevékenységeket is férfiak végezték. Ennek kapcsán Toldi Miklós példáját említhetjük az Anjou-korból. Az I. Lajos király hadjárataiban vitézségével kitűnő, később ispánná kinevezett Toldi az Ilosvai (Selymes) Péter által a 16. században rímekbe szedett legenda szerint meg lehetőségen „mélyről” kezdte a karrierjét.

„Nem sok napra méne király konyhájára, / Nem vala udvarnál Toldi György, az bátyja, / Csak étkéjért az szakácsokat szolgálja, / Étél után szennyes fazakokat mos vala. / Onnét az Dunára vízért küldik vala, / Két jó öreg kondért hamar ragad vala, / Két kezében vízzel teli hozza vala, / Az ő nagy erején elálmélkodnak vala.”³⁷

A leírás alapján olyan munkákat végzett, amelyekről azt feltételezzük, hogy alapvetően leginkább csak nők végezték, és mindezekért fizetségül csak ételt kapott.

A források tükrében később sem változott a helyzet: Mátyás király,³⁸ II. Ulászló király³⁹ és II. Lajos király⁴⁰ számadáskönyveiben egyáltalán nem említenek női szolgálókat. Az 1494-es lőcsei királytalálkozóról, valamint az 1490-es évek táján készült feljegyzések⁴¹ kizárólag férfiak konyhai munkájáról szólnak: főzés, edényörzés (a tűzön), vízhordás, mosogatás, kenyér és húsfelvágás, ételhordás és felszolgálás. II. Lajos király udvarában is férfi az alantasabb konyhai munkák felügyelője:

„Figyelmeztetgették Harami Jánost, a konyhaedények érdemes mosogatóját ne csörmpöljön, ne törje az edényeket és óvatosabban bánjon a felszereléssel.”⁴²

³⁷ Ilosvai [1994]: 192.

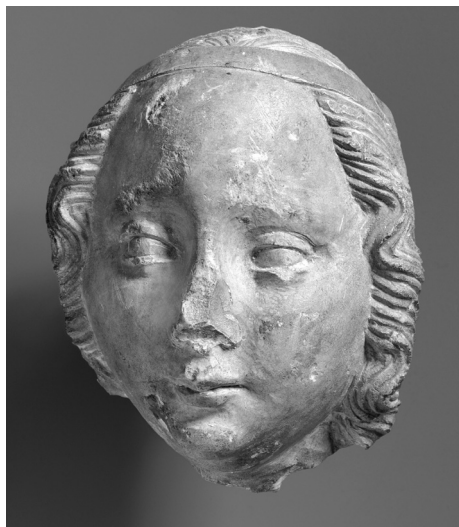
³⁸ Csánki 1884: 44.

³⁹ Fógel 1913: 72.

⁴⁰ Fógel 1917: (egyáltalán nem említ ilyen jellegű adatokat).

⁴¹ Fógel 1913: 137.

⁴² Fógel 1917: 125–126.

3. kép. *Lányfej a Szent Zsigmond templomból, 15. század (Budapest Történeti Múzeum, Tihanyi Bence felvétele)*

Györkey Mosó Ferenc⁴³ pedig a királyi udvar szennyeseinek tisztításáért felelt. Mindezek ellenére a városban az alapvető háztartási munkákat azért asszonyok végezték. A polgári háztartásokban a főzés, a mosás és a takarítás női „privilegium” maradt.

Mosónők

Mosónők lehetnek egy adott házban/háztartásban lakó szolgálók, de külön mosási szolgáltatást vállaló városi asszonyok is. A Zsigmond lengyel herceg budai tartózkodása alatt készült számadáskönyvben⁴⁴ gyakran bukkan fel ingek mosására és javítására kifizetett tétel, bár a fentiekben leírtak alapján csak feltételezni lehet, hogy ezt a munkát nők végezték.

Habsburg Mária királyné udvarában ellenben biztosan dolgozott mosónő, akiről tudjuk, hogy egyébként a pástétomsütő felesége volt.⁴⁵ A királyi udvari költségek kapcsán fennmaradt források mellett ismerjük Nádasdy Tamás budai várnagy városi házának kiadásairól vezetett számadáskönyvét is, amelyben 1530 őszének és telének pénzforgalmi eseményeit jegyezték fel. Az ebből kirajzolódó kép a zavaros történelmi helyzet miatt ugyan nem tekinthető tipikusnak, de valamelyest azért tükrözi a Nádasdy-háztartást, és az ott szolgálók nemi összetételét. A várnagy kiadásai között csupán kétszer említenek női munka kapcsán kifizetett tételt. Egy asszony az uraság megbízásából viszonylag nagy összeget, három forintnyi alamizsnát (?) kapott, a mosónőnek pedig az adott esztendőben 15 dénárt fizettek.⁴⁶

Szakácsnők

A korábban már említett Gallinczer Lénárt budai polgár háztartásában⁴⁷ dolgozott egy ismeretlen nevű nő, akit „matrona” megjelöléssel jegyezték fel. Elsősorban a konyhán tevékenykedett és három bejegyzés is tanúsítja, hogy pénzt

⁴³ Réthelyi 2007: 1198.

⁴⁴ Divéky 1914: 563.

⁴⁵ Réthelyi 2007: 1206.

⁴⁶ Baraczka 1966: 263, 267.

⁴⁷ Kubinyi 1964b: 390, 393.

– talán bért – kapott, mivel a főzési alapanyagok kiadásait tételenként vezették (marhahús, kappan, méz, sajt, bor).

Nem ismerjük a pontos tevékenységi körét annak az asszonynak, akivel a koronarablás kapcsán már idézett Kottanner Jánosné is találkozott, de feltehető, hogy az ő személye is a konyhához (ez esetben a királynéi konyhához) kötődött:

„Az udvarhölgyeknél szolgált egy öregasszony, akiről úgy rendelkezett nagyságos úrnöm, hogy fizessék ki a bérét, és hagyják hátra, hadd térjen vissza Budára.”⁴⁸

Szabadfoglalkozásúak

A II. Ulászló udvarában élő Zsigmond lengyel herceg, az uralkodó öccse számadáskönyvében szintén nem találunk női alkalmazottal kapcsolatos kiadásról feljegyzést. Felbukkan azonban három apró adat,⁴⁹ amely egy másik perspektívát is elénk vetít: a párjával együtt dolgozó férfit. Zsigmond udvarában ugyanis egyszeri kifizetés történt egy éneklő parasztnak és nejének, valamint egy hegedűsnek, aki egy nővel és egy kutyával jelent meg az udvarban, és felbukkant egy olasz férfi alakja is egy szolgálólánnyal.

SZERZETESKÖZÖSSÉGEKBE ÉLŐ APÁCÁK ÉS SZOLGÁLÓK

Mind a férfi, mind a női szerzetesrendekben a fogadalmat tett testvérek, illetve nővérek mellett éltek laikus testvérek és szolgálók, akik a rendház háztartásában dolgoztak. A korai időkben még maguk a felszentelt nővérek is mindenféle munkát elvégeztek, még az alantasabbnak számítókat is. A 13. század második felében alapított Nyulak szigeti domonkos apácakolostorban például heti beosztásban dolgoztak: házimunkát végeztek (főzés, takarítás) és a betegápolásban is segédkeztek. Mivel a közösségek szinte teljes önellátásra törekedtek, igen nehéz a forrásokat tematikailag megbontani, hiszen az apácák és a kolostorban lakó és dolgozó szolgálók munkája gyakran azonos volt. A komplexitás megőrzése érdekében a kolostorban élő női szolgálókkal és szakácsnőkkel kapcsolatos forrásokat ezért együtt említjük.

Árpád-házi Szent Margit és környezetének élete – az 1276. évi szentté avatási per fennmaradt anyagának köszönhetően – bőséges adatmennyiséggel halmoz el bennünket. Margit nővér nem csak az imádságban és az askézisban, hanem a munkában és a betegápolásban is példamutatón elől járt. A királynéi születésekor, 1242-ben, a tatárjárás idején édesapja, IV. Béla király ajánlotta

⁴⁸ Mollay (Hg.) 1979: 24.

⁴⁹ Divéky 1914: 463.

Istennek a Magyar Királyság megmaradásáért. A felajánlás azt jelentette, hogy a lány egyházi pályára lép, vagyis apácaként éli le az életét. A három és fél éves Margitkát Mária királyné Olimpiadész asszonyra⁵⁰ bízta, aki vélhetően az udvarhölgye, vagy a szárazdajkája lehetett a királyi udvarban. Az asszony, akinek az elbeszélések szerint ekkor már saját leánygyermekke is volt, a királylánnyal együtt engedelmesen belépett a veszprémi ágostonos Szent Katalin monostorba. Amikor felépült a Nyulak szigeti domonkos kolostor, a veszprémi apácák egy részével és a királylány mellé adott kiskorú nemes lányokkal együtt átköltözött Budára. Margit részben a korai szerzetesközösségbe kerülése miatt, részben, mert valószínűleg nagyon komolyan vette szülei fogadalmát, tulajdonképpen minden munkát elvégzett,⁵¹ amit csak kellett. Gyapjút mosott, szőtt, komposztot készített, lenből kötelet font, vagy éppen ruhát foltozott. Lássuk tehát, milyen munkalehetőségek merültek fel a kolostorban.

„[...] a maga számára pedig néha kért tőlem valami foltnak valót, amellyel javíthatná ruháit, s én adtam is neki, ha volt” – vallotta a szentté avatási perben megkérdezett egyik tanú.⁵²

Rendszeresen részt vett a betegápolásban, attól függetlenül, hogy a kolostorban lakó nővéreiről, vagy az ispotályban fekvő idegenekről volt szó.

„[...] midőn egyik vagy másik *soror* megbetegedett, ő maga saját kezével főzött rájuk, etette-itatta őket, vizet hordott a kútból, és fürdőt készítvén megfüröszttette őket, elrendezte az ágyukat, megnyírta hajukat, mikor kellett, kivitte őket dolgukat végezni, felsöpörte a házat, elmosta a tálakat és fazekakat, és mindezt nagy türelemmel és alázattal mindenféle vonakodás nélkül tette, és mikor valamely más *sorornak* kellett volna a rá eső héten elmosogatni az edényeket, kérte, hagyja, hogy ő végezze e szolgálatot; s így elmosogatott helyette.”

„Gondozta a beteget, megmosta fejüket – s a szolgálóknak is megtette ezt –, etette, itatta őket, ágyat és fürdőt készített nekik, megnyírta őket, ha kellett, felsöpörte a betegházat [...], és ő volt az, aki látogatta a gyengélkedő *sororokat* és szolgálókat, s vigasztalta őket, és tapintatosan érdeklődött betegségükről, és kérdezgette: »Mire van szükségetek?« és orvosságot keresett bajaikra, amennyire csak képes volt, és *matutinum* idejéig virrasztott a betegek mellett.”⁵³

Arra vonatkozóan, hogy mik voltak ezek az orvosságok, négy megdöbbentő adatot találunk a vallomások között: az egyik beteg frissen tisztított disznóbelet evett, a másíknak tehéntrágyával töltött kendőt kötöttek a nyakára, a harmadiknak nyálat tettek a szájába, majd ugyanannak (Lucia nővérnek) a gyógyítására

⁵⁰ Vizsgálat [1999]: 121–131 (14. tanúvallomás).

⁵¹ Vizsgálat [1999]: 156, 159, 160, 167 (25., 26., 27., 29. tanúvallomások).

⁵² Vizsgálat [1999]: 64 (1. tanúvallomás).

⁵³ Vizsgálat [1999]: 64 (1. tanúvallomás).

Margit hajszálait áztatták vízben (egy másik vallomás szerint borban) és azzal itatták meg.⁵⁴ A legpiszkosabb munkát is elvállalta:

„Láttam, hogyan takarította a közösség árnyékszékét térdig állván a mocsokban tisztogatás közben, s mikor kijött, a többi *soror* utálkozva nézett rá, mert olyan szennyes lett.”⁵⁵

És még további munkákat is elvégzett:

„[...] ő söpörte ki a házat, a kolostort, a templomot, s takarította saját celláját, és egyáltalán nem látszott rajta, hogy királylány. [...] Néha igen sok halat cipelt, vagy meglehetősen sok lisztet, esetleg valami más súlyosat, s egyedül jött a kolostor kapujáig, vállán hordozva a terhet, és nem fogadott el segítséget sem. [...] és hordta a fát, hogy befűthessen a betegeknél.”⁵⁶

Ezenfelül a konyhai munkákból sem vonta ki magát:

„Margit szűz hetessége idején ellátta a *sororok* közösségét, megfőzvéen rájuk az ételt, néha halat is pucolván, oly nagy hidegben mosván azokat, hogy kiserkent a vére kezéből, mosogatván a fazekakat s tálakat, kisöpörvén a házat s a konyhát, vizet hordván s mindent elvégezvén, ami a főzéshez szükséges.”⁵⁷

Abba persze jobb nem belegondolni, hogy mivel sohasem fürdött és haját is csak évente egyszer mosott, hány rendtársnőjét, illetve hány – az ispotályban fekvő – beteget fertőzhetett meg ő maga.

Bár a szentté avatási dokumentum alapvető Margit „szolgálatának” bizonyítására helyezi a hangsúlyt, a fennmaradt iratokból az itteni apácákat kiszolgáló személyzetre is vetül némi fény. A szigeti apácák kolostorában szolgáló Ágnes⁵⁸ például annak köszönhette nevének fennmaradását, hogy szerencsétlenségére beleesett egy vélhetően káva nélküli, lefedetlen kútba a kolostor egy másodlagos elhelyezkedésű gazdasági udvarán. Ágnes tanúvallomása nyomán pedig további két szolgáló nevét megtudhatjuk: Elvit és Agata segítettek őt kihúzni a kútból. Rajtuk kívül még egy szolgáló jelen volt: Puella.⁵⁹ A felszentelt apácák és a szolgálók egymáshoz igen hasonló életvitelét mutatja Ágnes öntudatos válasza: „Tizenkét esztendeje szolgálók ezen úrnőknél apácaként.”⁶⁰ Vagyis Ágnes úgy érezte, apáca módra él a kolostor lakói között. A szolgálóknak egyébként külön épületszárnyuk és saját

⁵⁴ Vizsgálat [1999]:179–180 (33. tanúvallomás), 145 (20. tanúvallomás).

⁵⁵ Vizsgálat [1999]: 102 (9. tanúvallomás).

⁵⁶ Vizsgálat [1999]: 104 (10. tanúvallomás).

⁵⁷ Vizsgálat [1999]: 98 (8. tanúvallomás).

⁵⁸ Vizsgálat [1999]: 134–135 (16. tanúvallomás).

⁵⁹ Vizsgálat [1999]: 127 (14. tanúvallomás).

⁶⁰ Vizsgálat [1999]: 135 (16. tanúvallomás).

udvaruk volt a kolostoron belül. Ennek ténye egy dunai áradás alkalmával került szóba, amikor az egyik tanúvallomásban azt olvashatjuk, hogy: „[...] a Duna vize behatolt az úrnők cselédudvarába, s aztán visszatért medrébe [...]”.⁶¹

A pálos rend a budaszentlőrinci főkolostor mellett Budán, a városban is birtokolt egy saját házat.⁶² A budai „pálos nagyház” részben a szerzeteseknek szolgált szállásul, amikor a városban tartózkodtak, részben a benne épített kápolnában őrizték ideiglenesen Remete Szent Pál test-erekyéjét. A szenthez fűződő néhány csodás gyógyulás ebben a házban történt, amelyeket a kolostorbeliekkel együtt Hadnagy Bálint foglalt írásba. Ebben a beszámolóban szintén felbukkanak a szolgálóasszonyok:

„Felment az előbb említett asszony a gyermekkel a felső házba egy nagyon jámbor asszonyhoz, aki a testvérek szolgálatával volt elfoglalva a konyhában.”⁶³

„Ezen a napon, mikor reggeli után Budán Szent Pál házában maradtam, a házban lévő Miklós asztalos egyéves kisfia fejfel a vizesdézskába esett, amelyben fürdették, s csak a lábai lógtak ki a vízből. [...] Egy jámbor asszony, Liza, aki a testvérek konyhájában foglalatzkodott, hallva a zajokat, lement megnézni, hogy mi a látnivaló.”⁶⁴

A szerzetesekre főző asszonyok jámborságának hangsúlyozása nyilvánvalóan a pálos szerzetesek jóhírének megőrzése miatt igen fontos lehetett.

ASSZONYOK A VÁROSBAN

Házbérből, szőlőtulajdonból élők

A városi polgárság körében a férj elhalálása után annak összes ingó javait és „fekvő jószágait”, vagyis ingatlanvagyonát az özvegy és a gyerekek örökölték.⁶⁵ Ez jelenhetett lakóházat, házrészt, földtulajdont, vagy szőlőt és annak minden tartozékát. A *Budai Jogkönyv* szintén rendelkezik erről:

„Az olyan embernek, aki végrendelkezés nélkül hal meg, ám felesége meg gyermekei vannak, minden jószágát és tulajdonát osszák egyenlő részekre, és adják az özvegynek és a gyerekeknek, egyformán mindegyiküknek.”⁶⁶

Az özvegy ezután az örökölt házzal vagy házrészrel szabadon gazdálkodhatott, míg újból férjhez nem ment. Amennyiben kiadta bérlőknek, úgy a bérleti

⁶¹ Vizsgálat [1999]: 96–97 (7. tanúvallomás).

⁶² Végh 2006: 256–258.

⁶³ Sarbak (szerk.) 2003: 69 (4. mirákulum).

⁶⁴ Sarbak (szerk.) 2003: 107 (57. mirákulum).

⁶⁵ Tripartitum [1989]: 179–180 (I. rész, 98. czim). Végh 2006: 310–311.

⁶⁶ Blazovich (szerk.) 2001: 479 (313. cikkely).

díjat a saját háztartására költhette, miután levonta belőle a városi tanács felé fizetendő évi adó összegét. Feladata volt a tulajdon „üzemeltetése”, tisztán tartása, vagy tartatása, a ház rendjének folyamatos felügyelete, és ha szükségessé vált, egyes javítások, renoválások lebonyolíttatása. A bérlő és a tulajdonos szerződést kötött⁶⁷ a lakóhelyiség használatáról és éves béréről. A háziasszony vagy háziúr a szerződésben foglalt határidő előtt nem küldhette el bérlőjét, csak alapos indokkal. Az örökséget ennek ellenére a leggyakrabban eladták vagy teljesen, vagy részben – egy lakrészt fenntartva a maguk számára.

Szakács Mihály végrendeletében⁶⁸ fiára és lányára hagyta budai házat, de ha ők meghalának akkor a felesége az örökös. A végrendeletben rögzítették egy bérlőjük éves bérleti díját is, ami 20 forint volt. A Szent György kápolnával szemben álló Édesluk nevű ház gazdát cserélt, ám János kötélygártó özvegyének⁶⁹ élete végéig joga volt a ház hátsó részében lakni. Két özvegy között is történhetett ingatlanüzlet: Erzsébet, Polyák Miklós özvegye eladott és Katalin, Barthus varga özvegye megvett egy budai házat.⁷⁰ A fennmaradt három budai bortized-jegyzékben összesen 14 háztulajdonos asszony neve bukkan fel,⁷¹ csak négyükről (Kalmár Annáról, Nagy Máriáról, Pozsonyi Magdolnáról és Piroskáról) feltételezhető, hogy még nem voltak férjnél, esetleg kiskorúak voltak. A többi asszony vagy a férje nevét viselte, vagy pedig már özvegyként birtokolta azt a házat, amelyben a dézsmát befizető szőlőbérlő lakott.

Budán – más városokhoz hasonlóan – az ingatlanok mellett a szőlőskert is örökölhető volt. A szőlő tartozékának számított a hozzá tartozó közút és a prés-hely.⁷² A veszprémi püspökség dézsmakörzetébe tartozó szőlők után fizetett adót a kirendelt adószedő tisztviselők gondosan feljegyezték. A szőlőskertet megkötött szerződés ellenében lehetett bérbbe adni.⁷³ Ekkor a bérlő kötelezte magát, hogy megműveli a földet és leszüreteli a termést, ellenértékként pedig vagy pénzt és terméshányadot, vagy meghatározott mennyiségű bort kellett a tulajdonosnak adnia. (Sajnos Budáról ilyen szőlőbérlési szerződés nem maradt fenn.) Valószínűleg az örökölhető szőlők egy részét ilyenformán hasznosították az özvegyek. Amikor azonban újra férjhez mentek, gyakran eladták az első férjük által rájuk hagyott szőlőskertet. Így tett Margit asszony is, amikor a Kerekedmálon fekvő szőlőjét 25 márkáért értékesítette.⁷⁴

⁶⁷ Blazovich (szerk.) 2001: 517 (387. cikkely).

⁶⁸ Végh 2008: 197 (746).

⁶⁹ Végh 2008: 141 (503).

⁷⁰ Végh 2008: 127 (444).

⁷¹ Székely–Szűcs 2005: 111–114 (Ádám Gergely özvegye, Erdélyi Mihályné, Gazonné, Kakasné, Kalmár Anna, Lenani Orbánné, Mirev Antal özvegye, Nagy Mária, Nyíró Antal özvegye, Pozsonyi Magdolna, Piroska, Polyák Pálné, Szeren Gergely özvegye, Téglás Márton özvegye).

⁷² Budai káptalan protocolluma: MNL OL DL 106083/58.

⁷³ Blazovich (szerk.) 2001: 520 (394. cikkely).

⁷⁴ MNL OL DL 3750.

Mesterek özvegyei – kézműves műhelyekben dolgozók

A *Budai Jogkönyv* 66. cikkelye rendelkezik a városi polgárjoghoz jutás feltételeiről.

„Ha egy idegen Buda városába akar költözni, és ott polgárjogot nyerni, az csakis tisztességes, jó hírű és tulajdonnal bíró férfi lehet.”⁷⁵

A nőknek tehát nem lehetett polgárjoguk, ezáltal nem vehettek részt a bíró és az esküdtek kiválasztásában, valamint természetesen a város fegyveres védelmét sem kellett ellátniuk. Ez még talán nem lett volna baj a középkori asszonyok nézőpontjából, ám a céhes szabályzatok mindegyike polgárjoghoz kötötte a céhbe való belépést, ami ezáltal a nők számára lehetetlenné vált. Úgy tűnik azonban, hogy ez a szigorú szabály már a 14. századtól fellazult. A mesternék másképp is részt vettek a műhely életében, hiszen nem csak a munkában segítettek, hanem gyakran árulták is a férjük által készített termékeket. Ha szükséges volt, együtt béreltek malmot, mint például Groblach Miklós és felesége, Erzsébet asszony.⁷⁶ És már igen hamar, a 14. század elején lehetséges volt számukra a mézárszékek (használati jogának) öröklése is. Sánta Miklós lánya, budai Péter özvegye Felhévizen egy mézárszék egyharmadát (!) örökölte, feltételezhetően az apjától.⁷⁷

A középkori városokban gyakran felmerült a probléma, hogy mi legyen a nehezen megszerzett mesterjoggal, amennyiben a mester elhalálozott.⁷⁸ Ilyenkor az özvegy többnyire megörökölte az ura műhelyét, legényét, inasát, szerszámait és folytathatta az ipart.⁷⁹ A céhszabályzatokban rögzítették, hogy az özvegynek a céhtagok közül kellett új férjet választania, vagy a legényének kellett őt feleségül vennie. Amennyiben az elhunyt mesternek az adott mesterséget ismerő és folytatni akaró fia is volt, őt díjfizetés nélkül vették fel a céhbe. A leányokat és az özvegyeket feleségül vevő legényeknek csak a felvételi díj felét kellett befizetniük a céh ládájába, ők ezáltal, „fél mesterjogot” nyertek. A *Kovachich kódexben*⁸⁰ fennmaradt Magyi-féle formuláskönyv által megőrzött céhlevelekben (a pesti vargacéh, a tímár- és vargacéh, valamint a szabócéh esetében) felbukkan az úgynevezett fél mesterjog fent említett használata.

Az újdonsült férj sok esetben felvette az elődjének nevét, így is biztosítva az üzlet folytonosságának jóhírét. A legismertebb példa erre, hogy Pemfflinger János budai posztókereskedő özvegyének második férje, Gallinczer Lénárt gyakran használta a Pemfflinger Lénárt nevet.⁸¹ A Kömlödi Gál özvegyét feleségül

⁷⁵ Blazovich (szerk.) 2001: 346 (66. cikkely).

⁷⁶ MNL OL DL 13682.

⁷⁷ MNL OL DL 2725.

⁷⁸ Kubinyi 1967: 227, 232.

⁷⁹ Szende 2004: 121–122.

⁸⁰ Kubinyi 1967: 232; Kovachich 439 (No. 474), 445 (No. 475), 455 (No. 480). Köszönöm Spekner Enikőnek a forrás fordításában és értelmezésében nyújtott segítségét.

⁸¹ Kubinyi 1964b: 371.

vevő Kreis György pedig a frigre lépés után – a későbbi források tanúsága szerint – a Kömlődi György nevet használta.⁸²

Pozsonyban a fennmaradt céhszabályzatok közül kettőben is említik, hogy nők felvételét engedélyezik a céhbe. A cipészek 1376. évi céhlevelében még csak férfiakra szólnak, pontosabban arról, hogy csak nők mestereket vehetnek fel a céhbe és nőtlen segédet nem avatnak mesterré.⁸³ Az 1516-os legénycéh levelében már megemlítik, hogy nők is tagjai a társaságnak.⁸⁴ A másik lehetőség az asszonyok számára az 1433-as privilégium szerint, hogy a pékek céhébe léptek be, megszabott mennyiségű viasz letétele után.⁸⁵ A soproni szabócéh legényeinek 1477-ben készült szabályzatában áll, hogy ha a legény a mesterrel vagy a mester-nével tisztességtelenül beszél vagy cselekszik, hogyan kell azt jóvátennie.⁸⁶

A budai német mészároscéh 1481-ben új céhlevelet kért és kapott a város tanácsától, mert a régi oklevelek elégtelenek. A kilenc pontba szedett privilégium hetedik és nyolcadik pontja tartalmazza a megözvegyült mesterekre és mester-nékre, valamint a fiú- és lányörökösökre vonatkozó szabályokat.

„Ha a mester leánya akar házasodni, a mesterek beleegyezésével hozzámehet mesterhez, legényhez, vagy valamelyik mester fiához. [...] Ha valamelyik özvegynek annyi vagyona van, hogy fenn tud tartani mészárszéket, akkor a mesterek kötelesek adni neki egy mészárszéket és egy legényt, hogy a mesterséget saját maga gyakorolhassa. [...] Ha saját mészárszéket birtokló mészáros, mester vagy ezek hitvese fiú-, vagy lányörököst hagy hátra maga után, akkor a fiú csak akkor veheti használatba a mészárszéket, ha jártasságot szerzett a mesterségben [...] a lányörökös pedig csak akkor, ha a fent írtak szerint köt házasságot.”⁸⁷

A mészárosok fennmaradt céhkönyvében ugyanakkor 1500-tól 1529-ig minden évben feljegyezték azokat a mestereket, akik a mészárszékben székét béreltek. Közöttük minden évben felsorolnak asszonyokat is, akik elhalt uruk székhasználati jogát örökölve tulajdonosokká váltak. Az asszonyok minden esetben az átlagosan 38–40 fős mesterlista végén találhatóak, 4–8 névvel képviselve nemüket.⁸⁸ A forrásban dokumentált közel harminc év alatt összesen 36 mester-né (*maisterin*) birtokolt mészárszéket.⁸⁹ Nagy valószínűséggel csak részben vették át férjük munkáját, elsősorban a munkaszervezésre és a mészárszékben való árusításra koncentrálnak. A nehéz és szennyel járó fizikai munkát, a vágóhídról felszállított fél állatok darabolását nyilvánvalóan a legény végezte.

⁸² Kubinyi 1994: 28.

⁸³ Király 1894: 190, „fraw od(er) man” 428.

⁸⁴ Király 1894: 191, „prued(er) od(er) Swest(er)” 438.

⁸⁵ Király 1894: 428; Szende 2004: 121.

⁸⁶ Domonkos 2002: 239. Skorka 2005. 150.

⁸⁷ Kis–Petrik 2008: 353–354; Kubinyi 2008: 23.

⁸⁸ Csak néhány példa: Baraczka–Kenyeres–Spekner–Szende 2008: 220 (1509-ből), 226 (1510-ből), 236 (1512-ből). Kubinyi 2008: 50–53.

⁸⁹ Spekner–Végh 2008: 310–322.

1412-ben a szigeti apácák beperelték Katalint, György budai szabó feleségét egy óbudai mézárszék fenntartása ügyében.⁹⁰ Katalin a mézárszék feltehetőleg apjától, esetleg első, már meghalt férjétől örökölhette, mert a ránk maradt oklevélben megnevezett párja ekkor már egy szabómester volt. Ugyanakkor a per indításának oka elképzelhető módon az lehetett, hogy a tulajdonos nem, vagy csak ritkán jelent meg a mézárszékben, ezért könnyen perelhetővé vált.

A pesti hajósok és a (buda)jenői, illetve a (buda)felhévízi révészek közötti perekben tanúskodók között nők is szerepelnek.⁹¹ Három tímár felesége és egy szekeres özvegye szintén vallomást tett. Ezek az asszonyok valószínűleg a felhévízi vásárral kapcsolatban kerültek a perbe, talán a dunai áruszállításban segítettek, vagy maguk is árusítottak.

Kereskedelemben dolgozók

A kereskedők özvegyei – a kézművesekhez hasonlóan – ideiglenesen átvehették elhunyt férjük üzleteinek bonyolítását. Forster Lénárd özvegye például egy kassai polgár adósságát igyekezett behajtani peres úton.⁹² A 16. század elején II. Ulászló számadáskönyvében felbukkan két budai asszony, Váczi Miklós özvegye és egy Margit nevű nő, akiktől vásznat hoztattak az udvar számára.⁹³

Bár a következő példa nem budai, de lényegre törő és hangulatos megfogalmazása miatt tartjuk fontosnak ehelyütt idézni. A házaló kalmár és felesége családon belüli munkamegosztásáról szól Hans Sachs nürnbergi mesterdalnok az egyik farsangi, *A kalmár és kosara* című komédiájában.⁹⁴ A kereskedő házaspár az Arany Tülok nevű kocsmá előtt azon vitatkozik, hogy melyikük vigye a kosarat, amelyben az eladandó áruk vannak:

„Öt fontunk megint nincs sehol. / Abból ma mi mindenre telne: / mézeskalácsra, borra, serre, / hajpántra, türe, gyöngyre, gombra [...] / A népség mind körénk tolongna!”⁹⁵

Ez utóbbiak a kalmárpár „kosárboltjának” árukínálatához tartoztak. Beszélnek azonban a rossz üzletmenetről is:

„A tűző napon égek én, / vonszolván magam untalan / oda, hol éppen búcsú van, / de nyerni semmit nem nyerek, / csak egyre beljebb sülydedek / a gondba és a félelembe. / Az árut úgy kapjuk hitelbe.”⁹⁶

⁹⁰ MNL OL DL 9721.

⁹¹ Kubinyi 1964a: 109.

⁹² Kubinyi 1994: 29.

⁹³ Fögel 1913: 145.

⁹⁴ Sachs [1999]: 365–367.

⁹⁵ Sachs [1999]: 366.

⁹⁶ Sachs [1999]: 367.

Pénzkölcsönzők

A Gallinzer-féle számadáskönyvben⁹⁷ található említés egy Bona (vagy Wanna) nevű zsidó nőről, aki 20 forint 65 denárt kölcsönöz a Gallinzer ház urának. Ez az összeg annak fényében még jelentősebbé válik, ha tudjuk, hogy ezzel egy időben Szerencsés Imre budai bankártól 25 forintot kaptak kölcsönbe. Más források híján nem tudjuk, hogy Bona asszonynak honnan volt ennyi fölösleges pénze, de igen valószínű, hogy valamely családtagja (férje vagy apja) hitelüzletét vette át.

Fekete Mendel Jakab lánya, Jónás özvegye – Melamen⁹⁸ – is részt vett a pénzkölcsönzésben, méghozzá elég nagy megtérülési rátával. A Csáki Gábor budai polgárnak kölcsönzött 200 forint visszafizetési összege a lejáratú idő után néhány hónappal a négyszeresére nőtt. A 800 forintos tartozást Csáki már csak birtokainak elzálogosításával tudta megtéríteni.

Kofák

Budán a legjobban ismert női munkalehetőség a piacon árusító kofáké volt. Ismertségük teljes mértékben a *Budai Jogkönyv* leírásainak köszönhető, hiszen az okleveles forrásokban a piacokra vonatkozóan csupán néhány helynév maradt fenn: Káposztáspiac, Tej utca, Tikszer, Elewenhalszer.⁹⁹ A Főpiac¹⁰⁰ a városalapításkor igen nagy területen helyezkedett el, de a 14. század folyamán a kalmárboltok, a mézárászékek és a városi konyha, valamint a Szent György templom felépülése után a mai Tárnok utca és Szentháromság utca vonalára szűkült.¹⁰¹ Az említett *Budai Jogkönyv*ben¹⁰² már ez a 15. századi eleji állapot olvasható a „téren” elhelyezkedő kofákra vonatkozóan. Számukat, nemzetiségüket, letelepedési helyüket és az áruk felsorolását szigorú szabályokban rögzítették. Árujuk után nevezték el őket: gyümölcsös-, főzelékes-, sajtos-, tyúkárus-, vadhús árus, zöldséges- és sókofáknak. Beszerzési forrásukat sajnos nem ismerjük. Feltételezhető, hogy árujukat részben a saját kertjükből, gazdaságukból hozták, részben a környező falvak termelőitől vásárolták fel az általuk árult idény-jellegű terményeket. Vélhetően ugyanez igaz az olyan feldolgozott termékekre is, mint például a savanyított káposzta, a szárított gyümölcs és a tejtermékek (sajt, vaj, tejföl), tojás. A vadhús és a só árusítása azonban már mindenképpen kereskedelmi hátteret igényelt. A káromkodó, szitkozódó kofákat¹⁰³ válogatott büntetésekkel

⁹⁷ Kubinyi 1964b: 387.

⁹⁸ Budai káptalan protocolluma: MNL OL DL 106083/112, 124, 172.

⁹⁹ Végh 2006: 190, 203, 207, 283.

¹⁰⁰ Végh 2006: 181–185; Benda 2010: 261–263.

¹⁰¹ Benda 2011: 86–92.

¹⁰² Blazovich (szerk.) 2001: 390–394 (153–154. cikkelyek).

¹⁰³ Blazovich (szerk.) 2001: 394, 408 (155., 180. cikkelyek).

fenyegetik meg: a „civakodás tégláját” kellett a tér teljes hosszában végigcipelniük a városházától a Szent György kápolnáig és vissza.

Olajárusnő

Erről a kiskereskedelmi tevékenységről nem sokat tudunk, csak annyit, amennyit a *Budai Jogkönyv* említ. Bár tulajdonképpen abban is csak az artikus címében¹⁰⁴ jelenik meg az olajárus női alakja (az „Ölerin”), a jogszabály kifejtésében már a férfira utaló („Oler”) kifejezést használják. Az olajat (az olívaolajat, középkori nevén faolajat) kínáló kiskereskedők és az olajos heringes kofák már feldolgozott terméket árusítottak, így feltehetően közvetítő kereskedők révén szerezték be áruikat, hiszen a halak az Északi- és a Balti-tengerről származtak, míg a tartósítószerként használt olaj a mediterrán vidékekről került Budára.

Bedolgozók

Bár Budára nem igazán volt jellemző tevékenység az úgynevezett bedolgozóipar, mégsem hagyhatjuk ki a felsorolásból. Az elsősorban textil (posztó, vászon) szövésére és kikészítésére szakosodott európai városokban (Konstanz, Bártfa, flandriai és angol városok) a céhek vagy a városi tanács által felvásárolt alapanyagokat kiadták a helybeli asszonyoknak megmunkálásra. Ez lehetett fonás, szövés, vászonfehérítés és kelmefestés, a későbbiekben csipkeverés is. Az elkészült munkadarabokat egy tisztviselő az arra kijelölt helyen megvizsgálta, ha a minőség megfelelt az előírtaknak – átvette, majd kifizette a munkadíjat.¹⁰⁵

Az egyik legmagasabb rangú, ismert „fonónő” a már megözvegyült és szerény körülmények között élő Árpád-házi Szent Erzsébet volt.

„Történt pedig, hogy Magyarország királya, Boldog Erzsébet atyja elküldte Pavia nevű ispánját nagy kísérettel, hogy leányát hazahívja a szülőföldjére. Meghallotta ugyanis, hogy az koldusként, minden vigasz nélkül magára maradt. Marburg városába érkezve ugyanezen ispán a rokkánál ülve, gyapjút fonva találta őt.”¹⁰⁶

Később pedig:

„[...] Boldog Erzsébet épp belekezdett valami kézi munkába, amellyel, mint mondtuk, a megélhetését biztosította, amikor Konrád mester elhívta, hogy jöjjön Marburgból Eisenachba. És mert a gyapjú megfonásáért járó pénzt az altenburgi kolostortól már megkapta, visszaküldött egy kölni dénárt némi gyapjúval együtt, amelyet

¹⁰⁴ Blazovich (szerk.) 2001: 389 (152. cikkely).

¹⁰⁵ Benda 2015; Benda 2012: 26.

¹⁰⁶ Libellus [2001]: 174.

még nem font meg, nehogy a neki kijárón felül bármije is legyen, amit nem munkájával érdemelt ki.”¹⁰⁷

Szőlőkapások, szüretelők

A szüret Budán Szent Mihály havában, azaz szeptemberben volt,¹⁰⁸ a szőlő prése-lése még a hegyen¹⁰⁹ megtörtént. A mustot a hordóba töltés után szállították be a városban lévő lakóházak alatti pincékbe, amely aztán már ott forrott ki. A vár-hegy pincéiben a régészeti feltárások alkalmával gyakran találnak mécesstartó fül-két, amely létfontosságú volt a bor érése idején keletkező gázok miatt. A városban a bor számított az első számú italnak, a gyermekeknek és betegeknek is adtak belőle. Híres volt a budai fehérbor az íze és az ereje miatt, amit a középkorban alapvetően a hévizeknek tulajdonítottak.¹¹⁰ Emellett igen hasznos volt tőkeképző ereje: kereskedelmi biztosítékként használták fel szerződések alkalmával.

A 16. század elejéről (1505, 1510, 1531) fennmaradt három budai bortized-jegyzék adózói között összesen 86 nő nevét találjuk,¹¹¹ akik négy kivételtől elte-kintve özvegyként vannak feljegyezve. Közülük csak a nemesi származású Bánffy Margit szerepel a saját nevéen, ezen kívül három asszony férje még vélhetően élt a jegyzék összeírásakor, mivel a férjük nevéen (*-in*) írtak róluk. Az elhunyt fér-jek elsősorban mesteremberek voltak, akik vagy a Váralján, vagy a *castrum*ban laktak, a legtöbb alkalommal még azt is megjelölték a jegyzékben, hogy kinek a házában. Sajnos nem tudjuk egyértelműen elkülöníteni egymástól azokat a szem-élyeket, akik csupán szőlőtulajdont birtokoltak azoktól, akik a saját földjüket maguk művelték, a termést betakarították, a szőlőt préseltették és a mustot hor-dókba gyűjtötték. A 140 főnyi szőlőkapás között – vagyis akikről a nevük alap-ján (Kapás) feltételezhető, hogy ebből a tevékenységből éltek – kilenc özvegyet is említenek. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy ezek a szőlőművesek és asszonyaik rendszeresen részt vettek a budai dombok kínálta munkákban.

A korábban már említett, 1525-ben készült Gallinzer-féle számadásban¹¹² ugyan nincs utalás női szüreti munkát végzőkre, de Kubinyi András az általa idézett soproni analógiák alapján Budán is valószínűsíti a létüket. Több mint valószínű tehát, hogy mind a kapálásban, mind a szüretelésben, de leginkább a szőlőtáposásban az asszonyok is részt vettek.

¹⁰⁷ Libellus [2001]: 175.

¹⁰⁸ Vizsgálat [1999]: 251–253 (73–74. tanúvallomások).

¹⁰⁹ Végh 2006.

¹¹⁰ Alhévíz és Felhévíz meleg forrásainak vize a Dunába ömlött, nem tudunk róla, hogy a szőlő-tőkét locsolták volna vele. A budai bor talán inkább a várost övező napos dombvidéknek köszönhette jó tulajdonságait.

¹¹¹ Szakály–Szűcs 2005: 115–148.

¹¹² Kubinyi 1964b: 384.

Többek között erre utal a korábban már tárgyalt forrás, Margit szentté avatási pere jegyzőkönyvének egyik bejegyzése. A Budaváralján lakó Erzsébet¹¹³ a szüret idején besegített a szüleinek, ha kellett, és egy ilyen alkalommal történt hirtelen betegsége, majd ezt követően a csodás gyógyulása.

„Szent Mihály havában, szüret idején kimentem a szőlőbe apámhoz, s ott maradtam a vesperás idejéig, s mikor hazatértem, otthon megettem a kikötött kutyát.”¹¹⁴

Ekkor törték rá a lányra a látomások, ami miatt meg kellett őt kötözni. Ezt követően átszállították a szigetre, Szent Margit sírjához és a templomban bent lévők imádságának hatására meggyógyult. Anyját tanúként megkérdezték, hogy meddig volt a lánya rosszul, amire azt felelte:

„Szent Gál ünnepétől, amikor fölszedik a káposztát, Szent Antal ünnepéig tartott a betegsége.”¹¹⁵

Tehát október közepétől január közepéig kellett rá vigyázni, ami elég hosszú időnek tűnik a forrásban olvasható „idősűritéshez” képest. A mezőgazdasági munkáknak és az egyházi ünnepeknek a hétköznapi életben való szoros összefonódása is megfigyelhető a történetben.

A más városokból fennmaradt különböző városi számadáskönyvekből azt is tudjuk, hogy az idény jellegű, esetünkben szüreti és szőlőkapás munkákat végző nők alacsonyabb bérezés fejében dolgoztak (sokszor a férfi munkások bérének felét, háromnegyedét kapták fizetésképpen).¹¹⁶

Budára alapvetően a mezőgazdasági jellegű, őstermelői tevékenység volt jellemző. A Budai Jogkönyv már említett piaci rendjével kapcsolatos szabályzatokban¹¹⁷ érhető tetten, mit is jelenthetett ez valójában: házi kenyérsütést, zöldségtermesztést, gyümölcstermesztést, tejelő tehén tartása révén tejtermékek készítését, és a kotlóstyúkok által pedig tojástermést. Az ezekkel kapcsolatos munkák mindegyikét, sokszor a háztartás keretei között, a nők végezték, hogy aztán a Buda váraljai majorságokból és a városhoz közeli falvakból hozhatták a piacra a terményeket.¹¹⁸

¹¹³ Vizsgálat [1999]: 251–253 (73–74. tanúvallomások).

¹¹⁴ Vizsgálat [1999]: 253 (74. tanúvallomás).

¹¹⁵ Vizsgálat [1999]: 253. (74. tanúvallomás).

¹¹⁶ Utrio 1989: 145–146. Pozsonyra vonatkozóan: Majorossy Judit szíves szóbeli közlése.

¹¹⁷ Blazovich (szerk.) 2001: 390–393 (154. cikkely).

¹¹⁸ Például Káposztásmegyerről.

Saját háztartásukban házimunkát, ház körüli munkát végzők

A középkori asszony munkaidő után is dolgozott, ellátta a családját, erről szól a következő történet. Árpád-házi Margit nővér halála után rövid idővel történt egy csodálatos eset Budafelhévízen.¹¹⁹

„Bontius Benedek nevű fia vesperás után megjött az iskolából, anyja enni adott neki, majd ágyba fektette; [a gyerek] szólt az anyjának, vessen rá keresztet és mondja el az »Ave Maria-t«, atyja is ott ült és vacsorázni készült, de még nem volt előtte az edény, és [ekkor] leomlott a fal, a kövek a fiú ágjától [nem] messze hullottak le, azután pedig elborították a padlódeszkát és a fiú ágját is, ahol feküdt.”¹²⁰

A halottnak látszó gyermeket kivitték az udvarra, ahol egész éjszaka ott feküdt. Az apja könyörgött Szent Margithoz, hogy támassza fel őt és megtörtént a csoda, a gyermek magához tért, és „tyúkhúst kért enni”. Egy másik szemtanú szerint kenyeret kért, és vittek neki ezt is, és sárgadinnyét is.

Egy másik példa a gyermeknevelésre Kys Demeter¹²¹ esete, aki még csecsemőkorában vesztette el leprás beteg szüleit. Demetert a Budaváralján lakó Faggyas János özvegye, Orsolya vette magához és gondoskodott róla. Demeter hálából az özvegyasszonyra hagyományozta házát és más javait.

Az asszonyok házimunkáját a legszemléletesebben egy 15. század végén keletkezett francia bohózat foglalja össze, amely a férfi és a női szerepek karneváli felcserélésén alapul. Az érthetőség és a rövidség kedvéért a közbülső párbeszéd-részek kihagyásával csak a munkák felsorolását idézzük.

„Ha nyafog éjjel a baba, / Bölcsőt ringatni, ahogy szokás. / Fölvenni, s ha nem alhatik, / Hajcsikáztatja hajnalig / Végig a szobán, föl s alá. / Oá, ez visz a föld alá. [...] / Tüzet megrakni köteles, / Kovászol, tűzre fát keres. / Szítál, mosogat, mos, szapul. / Sürög fáradhatatlanul, / Megizzad, mint a Luciper. / Dagaszt meg parazsat seper. / Megy a malomba őrleni. / Az ágat szépen megveti, / Másképp megsínyli képe-máza. / Lukon a fazekat vigyázza. / Sikál, söpör, akár a vész. / Oly gyors a szó, s nehéz e kéz! [...] / Süt. Meg kemencét fűt. Szítál. / Mosogat. Mos, szapul, sikál – / Mit mosogatok? Ibriket! / Megszakadok, ha így siet. / Tehát: az ibriket sa tányért. / Ó, ég, micsoda nagy csapás ért! [...] / Tehát? Kimosni, jaj, mit is? / A pelenkát is, ha pisis, / Ha szurkos, lenn a patakon / Ezt nem! Ezt le se írhatom.”¹²²

A 16. század közepén magyar földön készült az a verses háztartási útmutató, amelyben az ifjú férj oktatja helyes viselkedésre a feleségét. A tanácsok elfogadásának fő mozgatóereje az a fenyegető tény, hogy be nem tartásuk esetén

¹¹⁹ Vizsgálat [1999]: 297–306 (106., 107., 109., 110. tanúvallomások).

¹²⁰ Vizsgálat [1999]: 297 (106. tanúvallomás).

¹²¹ Végh 2008: 168 (596).

¹²² Szamártestamentum [1983]: 469–471, 587.

mindkettőjüket kinevetnék és különféle válogatott gúnyszavakkal szólnák meg őket a korukbéli fiatalok.

„Mikor vendégek házunkhoz jönnek, / Vigasságot mutass jámbor vendégnek. / [...] Mikor egy úton csak ketten megyünk, / Előttem ne járj akkor, hogy megyünk, / [...] Ha mikor ruhát néködvehetők, / Ruha tetűled megtisztoltessék, / [...] Ha az piacra el-kilépendesz, / Sokat ne késsél és ne trécselj, / [...] Keves búzáncat, keves lisztünket / El ne tékozzoljad az mi morháncat, / [...] Az bort házunknál ámbátor igyad, / De az korcsomát te ne gyakoroljad, / [...] Az mi házunkat te tisztán tartsad, / Kicsin cellánkat gyakran megsöpörd.”¹²³

Fürdő

Közismert, hogy Buda két külvárosában, Alhévizen és Felhévizen sok hőforrás tört fel és folyt a Dunába. Ezeknek a forrásoknak a gyógyászatilag jótékony hatását már a 12–13. század óta használták tisztálkodási és orvosi célokra. A középkorban Felhévizen, a johannita lovagok Szentháromság egyháza mellett épített fürdőház és ispotály, míg Alhévizen a Szent Erzsébet ispotály fogadta a beteget, ám ezen kívül a királynak is volt itt magánfürdője. A budai Váralján ezen kívül két fürdőről tudunk, az egyik a Szent István külvárosban állhatott és Szent János fürdőnek nevezték, a másik feltételezett helye pedig a Szent Péter külváros volt.¹²⁴ A fürdőházakban férfiak és nők is dolgoztak, akik igény szerint borotváltak, haját nyírtak, masszíroztak, haját mostak, vagy csutakolták a polgárokat.¹²⁵ Csak egyetlen adatot találtunk egy Budafelhévizen élt fürdőszövegéről, de a nők tisztálkodásának még biztosan számos segítője volt.¹²⁶

Büntetendő foglalkozásúak: kerítőnők, kurtizánok, boszorkányok

A kerítőnőre vonatkozóan költői megfogalmazása miatt az alábbiakban idézzük a *Budai Jogkönyv* egész cikkelyét.

„Ha a pokol öreg reteszeit, a gonosz asszonyokat tetteleg rajtakapják azon, hogy asszonyokat vagy hajadonokat kerítenek és erkölctelenségre bírnak vagy kényszerítenek, akkor őket mind zsákba kell varrni és a Dunába dobni. Ugyanez legyen a büntetésük az olyan fogadósoknak is, akik mindehhez házakat bocsátanak rendelkezésre.”¹²⁷

¹²³ Adhortatio [1994]: 125–127. Csak a témához szorosan kapcsolódó részeket idézzük.

¹²⁴ Végh 2006: 107–108.

¹²⁵ Harksen 1976: 27.

¹²⁶ Kubinyi 1964a: 140.

¹²⁷ Blazovich (szerk.) 2001: 465 (287. cikkely).

Ebben a leírásban szinte minden benne van, amit a dologról tudni érdemes. Ugyanez a büntetés várt egyébként a gyermekeit erkölcstelenségre adó anyákra, bármit is jelentsen ez a szó.¹²⁸

A kurtizánok ősi mesterségét gyakorló nőkre a középkori német nyelvben a „szabad lányok” (*freyen tochter*) kifejezést használták. A pozsonyi pékek céhlevelé¹²⁹ például kifejezetten megtiltotta, hogy a legények szabad lányokat vigyenek a malomba. Ebből egyértelműen következik, hogy valószínűleg történtek ilyen esetek, ami nem is csoda, hiszen a malomkerekek forgása kellően zajos helyszínt biztosított e diszkrét szórakozáshoz. A pozsonyi cipészek céhes statútuma pedig a kocsmai mulatást és a tisztességes helyeken való táncolást tiltja rosszhírű lányok társaságában.¹³⁰ Budán a *Jogkönyvben*¹³¹ szintén találkozunk a „szabad lányok” említésével, ahol érdekes módon sajnálatra méltónak találják őket. Amennyiben az ilyen személyek nem viselnek a kendőjükön sárga foltot, pénzbírságot kell fizetniük, egyébiránt viszont semmi sem utal arra, hogy tiltanak munkálkodásukat. A kitarított asszonyokat a városból való kiűzéssel fenyegették, ha azonban még lány volt az illető (*heimlicheryn*), védelem alatt állt, nehogy később utcalánnyá váljon.¹³²

Budán nyilvánvalóan nem csak a polgárság vette igénybe a kurtizánok szolgáltatásait, hanem a felsőbb (nemesi) körök is. Nemes Tar Lőrinc pokoljárásának víziójában merült fel a következő kép Zsigmond császárral kapcsolatban, amely bizonyára hétköznapi valóságot tükröz.

„Sok párta nélkül való leányokat, / Szép menyecskéket és szép ruhásokat, / Kiknek Zsigmond megmérte köldekeket, / Hosszaságokat és szép tügyeket.”¹³³

A fent említett nőknek bizonyára fizetség is járt a császári kádfürdő után. Rövid uralkodásuk alatt I. Albert és V. László királyok egyes udvari mulatozásaik alkalmából szintén igénybe vették a kéjnök szolgálatait.¹³⁴

A kerítőkön és a „szabad lányokon” kívül a *Budai Jogkönyv* külön rendelkezik a varázslónőkről, a bűbajosokról és a boszorkányokról – német szokás szerint minden „mesterségnek” külön nevet adva: *ansprecherin*, *zauberyn*, *liplerinn*. Érdekes a büntetésük: először egy szertartásszerű megszegyenítést kellett elszenvedniük, de ha másodszorra is rajtakapták őket, akkor máglyán haltak meg.

„Aki mint ilyen válik hírhedtté, vagy ezen rajtakapják, első alkalommal rakják fel [ültessék fel] egy létrára, és viseljen fején egy hegyes zsidósüveget, amelyen festett angyalok vannak, és ezzel forgolódjon.”¹³⁵

¹²⁸ Blazovich (szerk.) 2001: 468 (292. cikkely).

¹²⁹ Király 1894: 188, 429.

¹³⁰ Király 1894: 192, 439.

¹³¹ Blazovich (szerk.) 2001: 411 (186. cikkely); Mollay (Hg.) 1959: 124–125.

¹³² Blazovich (szerk.) 2001: 466 (288–289. cikkelyek).

¹³³ Tinódi [1994]: 39.

¹³⁴ Kubinyi 2001: 18.

¹³⁵ Blazovich (szerk.) 2001: 489–490 (331. cikkely).

Nem tudjuk pontosan, hogy a három fenti mesterség között mi a különbség, az *ansprecher* szó valószínűleg ráolvasást, a *zauber* egyértelműen varázslást, a *lip-ler* talán szerelmi varázslatot jelent, ám egyik sem a klasszikus *Hexe* (*striga*, *malefica*) kifejezéssel egyenértékű. Budán nem ismerünk sem boszorkányégetésre, sem a fent említett megszügyenítésre vonatkozó említést. Lehetséges, hogy ez a cikkely csak elrettentési céllal került be a *Jogkönyv*be.

Nehéz is lehetett volna elítélni valakit efféle tettért, hiszen Albert király kislánya, Erzsébet hercegnő is készített vérhasban szenvedő apjának gyógyító amulettet. Először ingecskéjét küldte el, másodjára „akasztót varrt ahhoz a zacskóhoz, amely két szentképből készült, s varázsszer volt benne: borsóhajak.”¹³⁶

* * *

Reméljük, az adatok szűkössége ellenére sikerült dióhéjban bemutatni a középkori asszonyok lehetőségeit a munka világában. Az életutak nagy variációs lehetőségeket villantanak elénk: időnként a házas és gyermeket nevelő nőből is válhatott felszentelt apáca, a mesterné megözvegyülve átvette férje műhelyét és munkáját, a királylányból fonónő lett, a bábából viszont a királyné komaasszonya. A férfiak világában tetten érhető nagyobb mozgástér, szabadabb élettér lehetősége a nők számára csak a házasság útján volt elérhető. Ráadásul, mint minden korban az önmagukat eltartó nőknek, asszonyoknak mindig nehezebb sorsuk volt, mint a házasságban élőknek. Nőként az erényes asszony, a szorgalmas feleség, a háztartását példásan vezető nő, a szófogadó lánygyermek szerepkörei vártak rájuk. A szerzetesközösségekben élők talán még ennél is nagyobb „személytelenségben” éltek le életüket. A kötelességtudat mindegyikük életének fő mozgatórugója volt, hiszen a lusta, részeges, vagy kurvázkodó nő a közösség nyilvános megvetésével számolhatott.

Ezzel együtt mégsem állítjuk, hogy a nők a középkori Budán teljesen alárendelt szerepben éltek. Úgy tűnik, sok esetben inkább arról van szó, hogy kiegészítették a férfiak világát. A munkákra vonatkozó forrásokban általában az olyan foglalkozások kapcsán tűnik fel az alakjuk, amelyek intim volta (bába, dajka, udvarhölgy), vagy zártsága miatt (apáca) eleve nem tűrte a férfijelenléte. Ilyenkor többet tudunk meg róluk, mint azokban az esetekben, amikor többségében férfiak által végzett munka kapcsán kerülnek a látóterünkbe. Azokban a szakmákban azonban, ahol a nőknek nem volt direkt elkülönülési igényük, bizonyos fokú koedukáció figyelhető meg. Láthattuk, hogy egyrészt a kézművesmester özvegye képes volt átvenni férje műhelyének vezetését, a zsidó asszonytól is kértek kölcsön, a kapás felesége is részt vett a szőlőművelésben, míg másrészt a királyi udvarokban férfiak is tudtak főzni, mosni és mosogatni. A kialakult „rendet” valószínűleg mindkét nem képviselői hallgatólagosan elfogadták és eszerint éltek, legalábbis Budán nem tudunk ez ellen kialakult lázongásokról,

¹³⁶ Vagyis borsóhéjak. Mollay (Hg.) 1979: 8.

kihágásokról. Úgy tűnik, a női alárendeltség helyett egyfajta segítő, kiegészítő szerepet töltek be a város asszonyai a középkor folyamán.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Budapest
Diplomatikai Levéltár (DL)

13. századi források *Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*. Szent István Társulat, Budapest, 146–180.
- Adhortatio [1994] = Ismeretlen szerző: Adhortatio mulierum. In: *XVI. századi költőkből*. (A magyar költészet kincsestára 20.) Unikornis, Budapest, 125–127.
- Baraczka István – Kenyeres István – Spekner Enikő – Szende Katalin 2008: A budai német mészárosok céhkönyve (1496) 1500–1529 (1538, 1695). In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 175–308.
- Blazovich László (szerk.) 2001: *Buda város jogkönyve II*. Fordította: Schmidt József. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- Dernschwam, Hans 1984: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. Európa, Budapest.
- Házi Jenő 1930 = *Sopron szabad királyi város története. II. rész – 1. kötet: Végrendeletek és egyéb feljegyzések 1390-től 1524-ig*. Székely és Társa Könyvnyomdája, Sopron.
- Házi Jenő 1931 = *Sopron szabad királyi város története. II. rész – 2. kötet: Végrendeletek, közgyűlési jegyzőkönyvek, polgárkönyvi feljegyzések és különféle számadások 1400-tól 1541-ig*. Székely és Társa Könyvnyomdája, Sopron.
- Ilosvai Péter 1994: Toldi Miklós históriája. In: *XVI. századi költőkből*. (A magyar költészet kincsestára 20.) Unikornis, Budapest, 190–202.
- Kis Péter – Petrik Iván 2008: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519). In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 329–389.
- Kovachich, Martinus Georgius 1799: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati*. Typis Matthiae Trattner, Pest.
- Libellus [2001] = A négy szolgáló vallomása (Libellus de dictis quatuor ancillarum sancte Elisabeth confectus). In: J. Horváth Tamás – Szabó Irén (szerk.): *Magyarország virága*.
- Majorossy Judit – Szende Katalin 2010 = *Das Pressburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529*. Teil 1: 1410–1487. Böhlau Verlag, Wien.
- Majorossy Judit – Szende Katalin 2014 = *Das Pressburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529*. Teil 2: 1487–1529. Böhlau Verlag, Wien.

- Mollay, Karl (Hg.) 1959: *Das Ofner Stadtrecht*. (Monumenta Historica Budapestinensia 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mollay Károly 1979: *A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata 1439/1440*. Helikon, Budapest.
- Sachs, Hans 1999: A kalmár kosara. In: Mann Lajos (ford.): *A lovag meg az ibolya. Harminchárom farsangi komédia és egy svank*. Orpheusz, Budapest, 363–376.
- Sarbak Gábor (szerk.) 2003: *Miracula Sancti Pauli primi heremite. Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511*. (AGATA 13.) Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Klasszika-filológia Tanszék, Debrecen.
- Servitor 1541 [1981] = Izabella királyné servitora Verancsics Antalnak, 1541. szeptember 5. után. In: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. I. kötet. (Magyar Hírmondó.) Magvető Kiadó, Budapest, 69–85.
- Szakály Ferenc – Szűcs Jenő 2005: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*. (História Könyvtár, Okmánytárak 4.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Szamártestamentum [1983] = Ismeretlen szerző: A dézsa. Fordította: Nagy László. In: Lakits Pál (szerk.): *Szamártestamentum. Középkori francia mesék és bohózatok*. Helikon Kiadó, Budapest, 465–477.
- Tinódi Sebestyén 1994: Zsigmond király és császárnak krónikája. Tar Lőrinc pokoljárása. In: *XVI. századi költőkből*. (A magyar költészet kincsestára 20.) Unikornis, Budapest, 39–40.
- Tripartitum[1989] = *Werböczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytár 1000–1895*. Reprint kiadás. Pécsi Szikra Nyomda, Pécs.
- Vizsgálat[1999] = Vizsgálat Margit Szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről. In: *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Fordította: Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest, 59–306.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baraczka István 1966: A budai Nádasdy ház számadása (1530. IX. 30.–1531. I. 13.). *Tanulmányok Budapest Múltjából* (17.) 247–271.
- Benda Judit 2010: A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi épületek a középkori Budán. *Történelmi Szemle* (53.) 2. 259–282.
- Benda Judit 2011: A kereskedelem topográfiája. A kereskedők térhasználata a késő középkori Budán. *Korall* (45.) 80–101.
- Benda Judit 2012: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, árucarnok. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (37.) 23–30.
- Benda Judit 2015: Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (40.) (megjelenés előtt)
- Bernert Zsolt 2015: *Antropológiai adatok a középkori Buda embertanához*. Kézirat. (Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani tár.)
- Bernert Zsolt 2015b: A Boldogasszony-plébániatemplom késő középkori temetőjének csontmaradványain végzett antropológiai vizsgálatok. In: Farbak Péter – Farbakyné

- Deklava Lilla – Mátéffy Balázs – Róka Enikő – Végh András (szerk.): *Mátyás templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum–Budavári Nagyboldogasszony-templom, Budapest, 95–97.
- Csánki Dezső 1884: *I. Mátyás udvara*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Divéky Adorján 1914: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. *Századok* (48.) 6. 449–463, 562–576.
- Domonkos Ottó 2002: *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szakásai a XV–XIX. században*. (Ipartörténeti Könyvtár 1.) Magyar Kézművesipartestületi Egyesület, Budapest.
- Fógel József 1913: II. *Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Fógel József 1917: *II. Lajos udvartartása (1516–1526)*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. Könyvnyomdája, Budapest.
- Harksen, Sybille 1976: *A nő a középkorban*. Corvina, Budapest.
- Kerkhoff, Jacqueline 2005: Habsburg Mária németalföldi udvara, 1531–1558. In: Basics Beatrix – Réthelyi Orsolya – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 123–137.
- Király János 1894: *Pozsony város joga a középkorban*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kubinyi András 1964a: Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (16.) 85–180.
- Kubinyi András 1964b: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). *Agrártörténeti Szemle* (6.) 3–4. 371–404.
- Kubinyi András 1967: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* (37.) 2. 227–291.
- Kubinyi András 1994: Buda és Pest kereskedelme a 15–16. században. *Történelmi Szemle* (94.) 1–2. 1–52.
- Kubinyi András 2001: Buda, Magyarország középkori fővárosa. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (29.) 11–22.
- Kubinyi András 2005: Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: Basics Beatrix – Réthelyi Orsolya – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 13–23.
- Kubinyi András 2008: A középkori budai mészároscéh. In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevellei*. (Források Budapest középkori és kora újkorai történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 15–55.
- Réthelyi Orsolya 2005: „...Maria regina... nuda venerat ad Hungariam...” A királyné kincsei. In: Basics Beatrix – Réthelyi Orsolya – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 107–113.
- Réthelyi Orsolya 2007: Főhercegnői udvartartásból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei. *Századok* (141.) 5. 1193–1216.

- Shahar, Shulamith 2000: *Gyermekek a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Skorka Renáta 2005: A céhrendszer kibontakozása. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Magyar kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 109–150.
- Spekner Enikő – Végh András 2008: Névmutató a budai német mészárosok céhkönyvéhez. In: Kenyeres István et al. (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 309–322.
- Szende Katalin 1999: A város másik fele – a nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest, 301–311.
- Szende Katalin 2004: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Utrio, Kaari 1989: *Éva leányai. Az európai nő története*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Végh András 2006: *Buda város középkori helyrajza I.* (Monumenta Historica Budapestensia 15.) Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
- Végh András 2008: *Buda város középkori helyrajza II.* (Monumenta Historica Budapestensia 16.) Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.